

PÁL JÁNOS

VISSZA- ÉS ELROMÁNOSÍTÁSI KÍSÉRLETEK IDEOLÓGIAI GYÖKEREI A SZÉKELYFÖLDI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉGEKBE (2.)

Térítési technikák, módszerek

Románia 1923. évi alkotmányának első paragrafusa szerint „a Román Királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam.”¹ Az ország demográfiai viszonyai és az alkotmányosan deklarált elv között azonban összeegyeztethetetlen el-
 lentmondás feszült egymásnak, mivel Románia lakosságának jelentős hányadát kisebbségek alkották. Az alkotmányban megfogalmazott és rögzített nemzetpoli-
 tikai irányelvet azonban minden kormány és pártpolitikai színezettől függet-
 lenül a magáévá tette és mindent elkövetett annak mielőbbi megvalósításáért.
 Így vehette kezdetét az az erőszakos és agresszív elrománosító politika, amelyet
 a nemzeti kizárólagosságra való törekvés és etnikai intolerancia jellemezett.² Az
 elsősorban magyar kisebbség ellen irányuló támadás gazdasági, kulturális, vallási
 és politikai síkon zajlott, térítési technikák és eszközök széles skálájának alkal-
 mazásával. Hatékony segítséget és kiindulási alapot nyújtott ebben a törvény-
 alkotás eszköze, sorozatban fogadva el kisebbségeket súlyosan diszkrimináló
 törvényeket, rendeleteket (földbirtokreform-törvény, Anghelescu-féle iskolatör-
 vények és rendeletek, nemzeti munkavédelmi törvény stb.).

A Székelyföldön alkalmazott technikákat módszerük alapján két nagy ka-
 tegóriába csoportosítottuk: közvetett és közvetlen technikákra. Az első csoport-

1 *Magyar Kisebbség*. 1995. I. évf. 2. sz. 81.

2 Cosarca György sepsiszentgyörgyi ügyvéd nyilatkozata a *Curentulban*, melyet az *Ellenzék* kö-
 zölt le: „A Székelyföldön, Csík, Udvarhely, Háromszék vármegyében, a kisebbségi hivatal-
 nokok azonnal elbocsátandók politikai vagy más egyéb érdemre való tekintet nélkül, azok-
 nak a helye pedig kizárólagosan románokkal töltenő be. Kisebbségi ember eleve kizárható
 minden állásból, legfeljebb alantas állásokra alkalmaztassanak.” *Ellenzék* 1934. LV. évf. 172.
 sz.; Ugyancsak az *Ellenzék* közli dr. Vasile N. Caparescu *A főtéri madárjlesztő* című írását,
 amely a *Dacia Nouă*-ban jelent meg. „A főtéren, még a magyar uralom ideje óta, dacol a román
 közvéleménnyel Mátyás szobra. Minden józan eszű és hazafias érzelmű ember azt hitte volna,
 hogy Erdélynek a magyar megszállás alóli felszabadításával egyidőben eltűnik az ocsmány
 emlékmű is. Az általános demokrácia vezető köreinek hallatlan gyávasága és nemzeti érzésének
 elemi hiánya kellett, hogy a félszeg mozdulatú, tátott szájú, nevétséges figurák, amelyek a
 nevezetes Mátyás szobrot alkotják, még mindig gúnyá üzhessenek városunk szépérezkéből.”
Ellenzék 1934. LV. évf. 180. sz.

ba soroltuk azokat, amelyek gazdasági (bírságot, adóterhek növelése, iparüzési engedély megvonása, anyagi előnyök biztosítása), egzisztenciális (nyelvvizsga, állásszerzés/-vesztés, társadalmi ranglétrán való előrelépés lehetősége, mezőgazdasági munkálatok elvégzésének akadályoztatása, községi közmunkára rendelés), kulturális szervesség (vallásoktatás, istentiszteletek, állami ünnepek), etnikai hovatartozás (névelemzés, vérvétel) vonatkozásában jelentkeztek. A második kategóriába a fizikai, verbális és pszichikai agresszió formát soroltuk.

Forrásaink tanúsága szerint az esetek döntő többségében először a verbális és pszichikai erőszakot alkalmazták, amit ellenszegülés esetén a beígért fenyegetések gyakorlatba ültetése követett. Ha pedig ez sem vezetett eredményre, akkor végső megoldásként a fizikai agresszióhoz folyamodtak. Voltak alkalmak, amikor ezeket a technikákat egyszerre, egy időben alkalmazták.³

Verbális és pszichikai erőszak

Mint azt már jeleztük, a verbális és pszichikai erőszak kiindulási alapja volt minden erőszakos térítésnek. A megfélemlítés leggyakrabban és nagy előszere-ttel alkalmazott technikája az állami tisztviselők elé való idézés, kihallgatás és fenyegetés volt. Homoródszentmártonban, miután két szülő a görög katolikus lelkésznel gyermekeik görög katolikus templomba kényszerítése ellen tiltakozott, a csendőrségen kötött ki, ahol négy óra hosszat tartó vallatásnak vetették alá.⁴ A homoródmási Csíki Sándort rövid idő alatt ötször idézték a csendőrörségre, ahol „a parancsnok azzal fenyegette, hogy összetöri a pofáját.”⁵ Feleségét „reggel korán, még reggelizés előtt”⁶ ugyancsak a néhány kilométer távolságra levő lövétei csendőrörsre kísérték „és étlen, szomjan ott tartották estig.”⁷ Betegségére hivatkozva, kérte, engedjék, főzze meg teáját a szomszédban, mire a válasz az volt, hogy »ha beteg vagy, döggölj meg«.⁸

E módszer hatékonyságát Simén Domokos 1935 decemberében írott jelentése is bizonyítja: „A terrorizált emberek lelkiállapotának jellemzőképpen jegyzem meg, hogy ez a Kádár János megkért, hogy senkinek se mondjam el, hogy ő nálam járt panaszra, mert fél a csendőrörségtől.”⁹ Később fent nevezettet saját lakásáról kísérték el két csendőr a jegyzői irodára, ahol a jegyző, csendőr és román pap fenyegetései alatt (már ezt megelőzően a pap és jegyző megtorlásokat

3 Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban UEGYLvt.), Vü. L. 21/2407/1935.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo. Vü. L. 31/24/1936.

helyezett kilátásba, ha nem hajlandó áttérni) megtört és aláírta az áttérési jegyzőkönyvet.¹⁰

A törvényes jogok kisebbségekkel szembeni szelektív alkalmazásának hangsúlyozása, érvényesítése forrásaink szerint tudatosan követett cél volt, és a kiszemelt áldozatok demoralizálását, lelki megtörését szolgálta. Ennek megfelelően a lövétei csendőrőrmester figyelmeztette az ellenszegülőket, hogy „a törvény csak papír. A csendőrség, ahol akarja, szemet hunyhat, de az ilyen kitarató magyaroknál azt is meglátja, ami nincs.”¹¹ Hogy nem volt sikertelen e módszer, azt a homoródmási Kádár Pál esete bizonyítja. Simén szerint midőn áttérése körülményei felől érdeklődött, azt a választ kapta, hogy „ő úgy látja, őket senki megvédeni nem tudja, sehol az igazságukat meg nem kapják, s ezért céltalannak látta a további állandó ellenkezést.”¹² Néhány sorral odébb pedig ő maga is arra a következtetésre jut, hogy „a zaklatottak belátták, hogy tehetetlenek vagyunk, hogy mindent büntetlenül elkövethetnek rajtunk s megtörik ellenálló erejük. Ma nem tudom, hogy egy bírósági ügyben a tárgyban hánynak lenne bátorsága tanúskodni, s maholnap jöhet a minisztériumi beigéért vizsgálat is, a végletekig terrorizált emberek nem mernek semmit elmondani.”¹³

Hatékony volt a pszichikai nyomás azon formája is, amelyről küüllősárdi forrásunk tesz említést, és amely szerint a térítésre kiszemelt személyeket éjjel is zaklatták és különféle büntetésekkel – köztük börtönnel – fenyegették.¹⁴ Hasonló jellegű akcióról tudunk Nyáradgálfalváról, ahol a helyi aljegyző csendőrök kíséretében kereste fel több éjszakán a kiszemelt áldozatot, és követelte az áttérési nyilatkozat aláírását.¹⁵

Tartalmuknál fogva a fenyítések szerteágazóak voltak, és az esetek többségében egy-egy személyt egyszerre többel is szembesítettek. Ennek megfelelően gyakran elhangzott kitoloncolást¹⁶, katonai besorozást vagy az alóli felmentést¹⁷, bírságok kivetését, engedélyek megvonását kilátásba helyező fenyegetés.

Gazdasági jellegű nyomásgyakorlás

Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész 1934. február 21-én kelt jelentésében arról számolt be, hogy egyházközségében a csendőrség „egyre-másra különböző címeken és ürügyekkel kihágási jegyzőkönyveket veszen fel a kisse-

10 Uo. Vü. L. 31/63/1936.

11 Uo.

12 Uo. Vü. L. 31/24/1936.

13 Uo.

14 Uo. Vül. L. 44/ad 686/1937.

15 Nyáradgálfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (továbbiakban NyUELvt.) 1941. évi egyházközségi iratok. lelt. sz. 187. 16., 17., 18., 19. f.

16 Uo. Vü. L. 11/1044/1935, Vü. L. 1/603/1927.

17 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

melt emberek ellen, beterjeszti a bírósághoz (amely úgy látszik, szintén be van véve a térítő társaságba), és aztán jönnek a 100–400 lejig terjedő kihágási bírságolások.”¹⁸ Ennek megfelelően egyik hívét két hónap alatt nyolcszor büntették meg.¹⁹ Homoródalmáson a térítésnek ellenálló Molnár Albertnél élelmiszerral való kereskedés címen 800 lejig bírságotlák meg. Hasonló elbánásban részesültek különben azok a személyek is, akik tanúkként jelentek meg az unitárius hitre át- vagy visszatérni szándékozók mellett, minek eredményeként ez utóbbiak nehezen vagy egyáltalán nem találtak maguknak tanúkat.²⁰ Az adóterhek túlzott mértéke és az önkényes rekvirálások szintén olyan eszközök voltak, amelyeket hatásosan tudtak a politika szolgálatába állítani.²¹ Nyárádgálfalván előfordult, hogy az adót kifizető személy lakásán is rekviráltak foglalási jegyzőkönyv kiállítására nélkül. Sok esetben az emberek távollétében törtek be azok házaiba és foglaltak le tárgyakat jegyzőkönyv felvétele nélkül, s e javakat aztán később megrongált állapotban szolgáltatották vissza.²² Meglehetősen morbid és kirívó eset a tizenöt éves, vakbélműtetre váró Ráduly Mihályé, aki számára ingyenes beavatkozást és kezelést ígértek abban az esetben, ha áttér a görög katolikus vallásra (az ajánlatot egyébként Ráduly elutasította).²³ Anyagi vonzatú tömeges méretű áttérésekről tudunk Nyárádgálfalván és Nyomáton. Az előbbiben 35 unitárius cigány, az utóbbiban 23 román származású személy tért át, miután földet, pénzt, gépeket ígértek az áttérés ellenében.²⁴ Nyomát esetében ehhez fenyegetés társult, miszerint akik nem hajlandók áttérni, azok semmiféle foglalkozáshoz, elhelyezéshez nem juthatnak.

A magyarság államilag is irányított gazdasági elszegényítése (lásd adópolitika²⁵ vagy a fenti eseteket is) komoly kényszerítő erőt jelentett, tekintettel arra, hogy az elszegényedés az egyén egzisztenciáját fenyegette. 1935-ben az *Ellenzék* a magyarság gazdasági és műveltségi helyzetének felmérésére körkérdezt intézett a Magyar Párt megyei tagozataihoz. Január 8-i számában a máramarosi és nagyküüllői tagozatokból beérkezett jelentések eredményeit közölte. Ezek szerint a két megye magyarságának gazdasági helyzete rossz. „Legszomorúbb jelenség – áll a máramarosi tagozat vezetőjének beszámolójában –, hogy a színmagyar

18 Uo. Vü. L. 24/1506/1935.

19 Uo.

20 Uo. Vü. L. 31/2407/1935 Homoródalmáson a tanúkat „[...] kitamadta a csendőrség s a sánc, a trágya, a rendetlen hajtások címén eljárást indított ellenük s fejenként mintegy 500 leu bírságot kaptak.”

21 ANDJ Mureş. Protopopiatul greco-catolic. Târgu Mureş, nr. inv. 125. dos. 1753. 11-12. f.

22 UEGYLvt. Vü. L. 44 b/ 1688/1937.

23 Uo. Vü. L. 18/758/1935.

24 Uo. Vü. L. 44/73/1937, UEGYLvt. Vü. L. 44/40/1937.

25 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*. Pro-Print. Csík-szereda, 2002. 267-298.

családok tagjai ezen a vidéken igen gyakori esetben térnek a görögkeleti hitre” a gazdasági nyomor enyhítése céljából. Véleménye, hogy nemcsak a szórványosodás, a csekély lélekszám a veszély, „hanem a nyomor, mely az elnemzetietlenítés legnagyobb előmunkása.”²⁶ Nem véletlen tehát, hogy igen magas azok száma, akik az anyagi ellehetetlenedés elkerülése végett egzisztenciális, megfontolásból hagyták el hitüket.

Az egzisztenciát veszélyeztető nyomásgyakorlás

Előszertettel alkalmazott eljárás volt, hogy termény-betakarítás idején a „kiszemelt áldozatokat” csendőri karhatalom segítségével kényszerítették közmunka végzésére, ami egy agrárjellegű társadalomban a lét elleni támadásként értelmezhető. Cséplés idején pedig formai okokra (szűk az udvar, az épületek közel vannak a géphez, a szalmát nem lehet az épülettől száz méter távolságra hordani stb.) hivatkozva tiltották meg a cséplési munkálatok megkezdését.²⁷

Egy másik hatékony és gyakran alkalmazott módszer volt a nyelvvizsga szorgalmazása, amely elsősorban az állami hivatalokat betöltő személyeket érintette és amely közvetve szintén az érintett egyén egzisztenciáját fenyegette. Egy nevét és lakhelyét eltitkoló erdőőr vallomása szerint kétszeri sikeres román nyelvvizsgálója után is újabb vizsgára állították. Felettese négyszemközt már felszólította, hogy térjen át a görögkeleti vallásra, de mivel ezt visszautasította, attól tart, hogy valamiféle ürüggyel (nyelvvizsgáéval) eltávolíthatják állásából.²⁸ Sepsiszentgyörgyön két tisztviselőt a vizsgát megelőzően a prefektus személyesen figyelmeztette, hogy „jó lenne, ha az ort[odox] vallásra térnének át, de [a] világeért sem kényszeríti őket.”²⁹ Vizsga után, ugyancsak a prefektus megbízásából, a vizsgáztató bizottságban helyet kapó főszolgabíró figyelmeztette őket, hogy „a vizsgai érdemjegyek nagyon gyengék, s a bukástól csak úgy menekülhetnek, ha

26 *Ellenzék* 1935. LVI. évf. 15. sz.

27 UEGY.Lvt. Vü. L. 24/1056/1935 Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész EKT-hoz intézett jelentése. „A másik térítési eszköz a községi közmunkára kirendelés. Mikor a legsürgősebb gazdasági munkával vannak elfoglalva (aratás, hordás, cséplés), hajtják közmunkára csendőri karhatalom igénybevételével. A legújabb trükk: nem engedik, hogy csépeljenek. Mikor már a cséplést megkezdte valamelyik ember, megjelenik a csendőr, a jegyző, s megállítatják a gépet, beszüntetik, megtiltják a cséplést, mert az udvar szűk, az épületek közel vannak a géphez, a szalmát nem lehet az épületektől 100 m. távolságra hordani s. í[gy]. t[ovább].”; „1935 augusztus 26-án [László Mózes homoródszentmártoni lakos] elvitte udvarába a cséplőgépet, a minden előkészületet megtett cséplésre. Ekkor megjelent a csendőrség, a gépet kiharancsolta az udvarból azzal az indoklásai, hogy »ilyen irredentának nem szabad csépelnie.«” Uo. Vü. L. 30/2013/1935. Részlet az 1935. november 5-én kelt vallásügyi miniszterhez intézett memorandumból.

28 Uo. Vü. L. 1/603/1927.

29 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

ortodoxok lesznek.”³⁰ Hogy a hatékony kényszerítő technikák csoportjába tartozott a nyelvvizsga, arra bizonyíték lehet Balázs András esperes november 11-én kelt jelentése. Ebben a nyelvvizsga előidézte általános pánikhangulatról számolt be: „Három inspector járja az iskolákat, hogy személyesen győződjék meg a tanítók nyelvtudásáról, a növendékek román tudásáról. [...] A tanítókon általános rémület vett erőt. Családi életüket féltve teljes félrevonulásban élnek, jobban mondva remegnek. Az iskolában nem tudnak tanítani se a folytonos félelem miatt. Az egyházi élettől el vannak tiltva. A családi életük örökös aggodalom.”³¹

Szép számban találunk utalásokat arra vonatkozóan is, hogy az állami állásban való megmaradás egyetlen feltétele a vallási hovatartozás, nem pedig a szakmai rátermettség volt.³² Hasonló mechanizmus alapján működött az állásszerzés is. A „román vallásokra” való áttérés az áhított álláshoz jutás első állomása, legfontosabb előfeltétele volt³³ (Bethlenszentmiklós³⁴, Dicsőszentmárton³⁵, Homoródkeményfalva³⁶, Nyárászentmárton³⁷, Sepsiszentgyörgy³⁸, Sepsiszentkirály³⁹, Székelyudvarhely⁴⁰, Szászváros⁴¹, Aranyosgyéres⁴²). Ezt a módszert már jórészt magyar származású személyekkel szemben alkalmazták, meglehetősen gyakran és nagy hatásokkal⁴³ (lásd az alábbi táblázatot), ahol nem lehetett geneológiai okokra hivatkozni. Az EKT 686/1937. számú köriratára érkezett jelentések adatai erről tanúskodnak, hiszen az érintettek közül mindössze egy személy volt román származású.⁴⁴ Kimutatásunk egyértelműen jelzi azt is, hogy a harmincas évek második felében véget ért a visszaramánosítás, és elkezdődött az elrománosító offenzív szakasz, amelyben az egzisztenciálisan fenyegetett csoportokat célozták meg elsősorban.

30 Uo.

31 Uo. Vü. L. 10/2067/1934.

32 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

33 Uo.

34 Uo. Vü. L. 44/ad 686/1937.

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo

38 Uo.

39 Uo.

40 Uo. Vü. L. 44/ad 686/1937.

41 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934.

42 Uo. Vü. L. 30a/ad 2091/1935.

43 „*Nem ritka eset a napi események krónikájában* [kiemelés általunk], hogy a mindennapi kenyérrért egész múltját meg kell tagadnia az embernek.” *Ellenzék* 1935. LVI. évf. 27. sz.

44 UEGYLvt. Vü. L. 44/686/1944.

Egyházközség	Unitárius egyházból kiléptettek száma	Kitérés oka	Megjegyzések
Bethlenszentmiklós	1	állászerzés	
Dicsőszentmárton	1	állászerzés	
Gagy	1	ismeretlen	
Küküllősárd	21 (2 család)	kényszerítve zaklatások, fenytések által	visszatérésüket nem engedélyezik
Homoródkeményfalva	1 (+3 gyermek)	állászerzés	
Homoródszentmárton	2	állászerzés	
mezősegi szórvány	1	kényszerítve	2 nő még kitér, de önkéntesen, házasság révén
Nagyajta	2		pap szerint „földhözragadt, szegény lelkek, akik könnyen befolyásolhatók”.
Nyárádgálfalva	35	anyagi előnyök ígérete	
Nyárádszentmárton	2	állászerzés	
Nyomát	23	fenytés és anyagi előnyök ígérete	
Székelyderzs	1	társadalmi érvényesülés	román származású, 1838-ban házasodott be
Székelyudvarhely	1	állásmegőrzés	
Szentháromság	33	kényszer és félrevezetés	19 vissza akart térni, de csak kettőnek engedélyezték
Sepsiszentgyörgy	4 (+2 kiskorú)	állászerzés és megőrzés	
Sepsiszentkirály	1	állászerzés	

Kulturális jellegű nyomásgyakorlás

Forrásaink többször is említést tesznek arra vonatkozóan, hogy állami ünnepek alkalmával az unitárius felekezetű diákokat görögkeleti vagy görög katolikus templomba vezették az állami iskolák tanítói vagy lelkészek. Abásfalván az állami iskolába beírt 61 tanuló közül 42 az unitárius felekezethez tartozott. A homoródszentmártoni görög katolikus pap, Suciú Petru szerint azonban ezekből

mindössze kilenc magyar nemzetiségű. Ennek megfelelően Szent Demeter napján az általa önkényesen románoknak nyilvánított unitárius gyermekeket a helyi görög katolikus templomba vitte.⁴⁵ Ugyanitt két unitárius növendéket, akiknek apjuk görög katolikus hitre tért, az unitárius hittanóráról kivezette.⁴⁶ Székhelyén, Homoródszentmártonban, szintén úgy rendelkezett, hogy a román származású unitárius diákok számára állami ünnepek alkalmával kötelező a görög katolikus misén való részvétel.⁴⁷ Homoródkeményfalván templom hiányában az iskolában tartottak görög katolikus misét a gyermekeknek.⁴⁸ Ugyanitt az állami iskola tanítója a román nemzeti ünnepek alkalmával unitárius diákjait rendszeresen az abásfalvi görög katolikus templomba vezette és felsőbb rendeletre hivatkozott tette igazolására.⁴⁹ Homoródalmáson, Nagyajtán és Vargyason a román származásúaknak nyilvánított tanulókat az állami elemi iskolák igazgatói görögkeleti vagy görög katolikus hittanórákra kötelezték. Vargyason maga az ortodox pap szedte össze a román származásúaknak nyilvánított gyermekeket és vezette őket el hittanórára.⁵⁰

Ebbe a kategóriába soroltuk az anyanyelv elleni támadásokat is, amelynek színtere az iskola, szenvedő alanyai pedig a gyermekek voltak. Homoródkeményfalváról,⁵¹ Homoródszentmártonból is vannak jelentések, amelyek arról tudósítanak, hogy a magyarul beszélő gyermekeket megverték.

Az áttértendő személyek számát a névelemzés technikájának alkalmazásával igyekeztek bővíteni. Erre azért volt szükség, mert a román származású személyek viszonylag kis száma határt szabott az elrománosító akciónak, ami azonban azt jelentette, hogy továbbra is fennmaradtak volna a románság számára kedvezőtlen székelyföldi etnikai arányok. Névelemzést tehát ott alkalmaztak, ahol kevés volt vagy egyáltalán nem volt román származású lakos (pl. Gyepes), és ahol eljutottak a fent már említett számhatárokig. Ezáltal ugyanis lehetőség nyílt a tömeges méretű térítésekre és arra, hogy elvileg szinte mindenkit románként lehetett nyilvánítani, aki a kiszemelték listájára került. A névelemzések kapcsán kijelenthetjük, hogy az teljesen önkényesen történt és mindenféle nyelvészeti logikát mellőzött. Így történhetett meg, hogy a Bencze, Csala, Gergely, Kádár, Dombi, Kerekes, Kovács, László, Molnár, Simén, Szabó, Timár, Vass, Deák, Lőrincz, Mihály, Szabó, Gál, Beke, Cseke, Kádár, Sándor, Csoma, Dimény, Szöcs, Boros, Buzogány, Czire, Kelemen (Cáliman), Budai, Török (Turen), Péterfi, Si-

45 Uo. Vü. L. 8/2048/1934.

46 Uo.

47 Uo.

48 Uo. 1/603/1927.

49 Uo. 28/1925/1935.

50 Ft. jkv. december 13-15. 48-49.

51 UEGYLvt. Vü. L. 13/389/1935.

pos, Hadnagy, Faluvégi, Dósa neveket automatikusan románoknak nyilvánították (Homoródszentmárton, Homoródkeményfalva, Gyepes, Abásfalva, Fiafalva, Szentháromság, Csókfalva).⁵² E módszer infantilizmusát mutatja, hogy az egyértelmű szerb nemzetiségre, eredetre utaló Rác nevét is románnak nyilvánították. A névelemzések sok esetben a groteszk határán is túlléptek. Gyepesben a szabad székely családból származó Lászlókat az alapján nyilvánította román származásúnak a főbíró, hogy az udvarhelyi görög katolikus esperes neve is László. Az nem jelentett semmit, hogy a beidézett egyik őse adományozott paplakot 1639-ben a helyi unitárius egyházközségnek és hogy felmenői között akadtak esperek, királybírák, jegyzők, tanárok, ügyvédek, valamint az sem, hogy az érintett határozottan tiltakozott románnak nyilvánítása ellen.⁵³ (A nemzetiség és vallás megváltásának szabadsága tehát ismeretlen fogalom volt a román hatóságok számára.) Abásfalván pedig az 59 tanköteles diákból 50-et románnak nyilvánítottak, miután a Deák, Dimény, Gergely, László, Molnár, Szabó, Szöcs neveket névelemzés alapján románnak mondták ki.⁵⁴

A románosító politika során súlyosan sérült az egyház autonómiája is. Keményfalván például az állami tanító az egyházi szertartásrendbe való beleszólási jogát is magának vindikálta, midőn „eltította a növendékeket a konfirmációtól.”⁵⁵ Mint azt már fennebb írtuk Oklándon pedig miniszteri rendelettel szabályozták, ki látogathatja az unitárius istentiszteleteket és kiknek nyújthat szolgáltatásokat az egyház.

Fizikai erőszak

Mivel az ellenállás igen jelentős volt,⁵⁶ és sokan még a közvetett nyomás hatására sem voltak hajlandók lemondani unitárius hitükről, a hatóságok igen gyakran folyamodtak fizikai erőszakhoz, amely a már lelkileg „megpuhított” emberek ellenállását is megtörte. Simén Domokos EKT-hoz írott jelentésében arról számolt be, hogy „az egyik legerősebb presbíterem is, a veréstől való féltében, megalázkodva fut a gör[ög]. kat[olikus]. lelkészhez.”⁵⁷

A testi sértés alól semmilyen felmentő körülmény nem volt. Kortól, nemtől, testi fogyatékoságtól függetlenül alkalmazták, ahol szükségesnek találták. A fél lábára hadirokkant homoródmási Fekete Istvánt például, miután nem volt hajlandó visszavonni visszatérési szándékát, a csendőr „pofon ütötte és öklével

52 Uo.; UEGYLvt. Vü. L. 3/ad 1581/1934; UEGYLvt. Vü. L. 1/603/1927 (19/1935 sz. lelkészi jelentés); ANDJ Mureş. Parohia greco-catolică Troița, nr. inv. 448. dos. 53. 93. f.

53 UEGYLvt. Vü. L. 1/603/1927.

54 Uo. Vü. L. 1/603/1927.

55 Uo. Vü. L. 13/389/1935.

56 Homoródszentmártonban például 27 személyből 24 csak az alkalmazott erőszak hatására volt hajlandó vallását megváltoztatni. UEGYLvt. Vü. L. 30/2013/1935.

57 Uo. Vü. L. 31/63/1936.

többször egymás után az oldalába ütött.”⁵⁸ Az unitárius vallásra fiával visszatérni óhajtó homoródalmási Deák Györgyöt a lövétei csendőrőrmester „csúnyán káromkodva, egymás után ötször pofon ütötte, meglökdöste és leköpdöste, hiszen bírt vele, mert 67 éves, beteg öregember.”⁵⁹ Távozása után a pincében fogva tartott fiát szintén megverték. Vaszi Miklóst (Homoródalmás) miután „nagyon megverték”, azt az ígéretet kapta a homoródalmási paptól, hogy ha áttér, nem esik többé bántódása.⁶⁰ László Mózes homoródszentmártoni lakost, miután megtagadta az áttérést, a jegyzői irodában botokkal verték és rugdosták meg a csendőrök.⁶¹ Hasonló módszerek alkalmazásáról tudunk még a homoródkeményfalvi⁶², vargyasi⁶³, abásfalvi⁶⁴ térítések esetében is.

Adminisztratív módszerek

A fentiekén kívül alkalmaztak még egy módszert, amely adminisztratív jellegű volt, és abban állt, hogy az érintett személyt, miután romának nyilvánították, minden további nélkül önkényesen átírták az anyakönyvi hivatalokban görögkeleti vagy görög katolikus vallásúnak.⁶⁵ Homoródalmáson a helyi adminisztráció önkénye addig ment, hogy egy 1926 és 1940 között Brassóban tartózkodó helybeli lakost is átírták görögkeleti vallásúnak.⁶⁶ Sorbán Mihály 1942 augusztusában tett nyilatkozata szerint az „az áttérő felek csak igen kevés esetben jelentkeztek nálam áttérési szándékuk bejelentésével. Legtöbb esetben a községi jegyzőnek vagy a román papnak, esetleg a csendőrségnek jelentették be szándékukat s én csak a felvett jegyzőkönyvet láttam, amit a községi jegyző úr adott elem aláírás végett.”⁶⁷ Ez a nyilatkozat is markánsan bizonyítja, hogy az átírások legtöbbször önkényesen történtek, függetlenül attól, hogy az érintett fél beleegyezését adta-e vagy sem, hiszen a nyilatkozatokat nem személyesen mutatták be a jegyzőkönyvi

58 Uo. Vü. L. 31/2407/1934.

59 Uo. 31/63/1936 (406/1935).

60 Uo. 30/2013/1935.

61 Uo.

62 Uo.

63 Uo.

64 Uo. Vü. L. 11/1044/1935.

65 „Alulírott Gecző Dénes homoródalmási lakós, ezennel kijelentem, hogy bár engem az 1935-1936 években az akkori itteni görög katolikus lelkész és az akkori jegyző, Ferenczi László többször is akartak rávenni, hogy az unitárius vallásról térjek át a görög katolikus vallásra, az áttérést soha meg nem tettem, arról semmiféle iratot nem adtam, mégis [az] 1940. évben megdöbbenéssel értesültem arról, hogy 1936. évben engem Ferenczi László jegyző úr átírt a görög katolikus vallásra. Kijelentem, hogy én soha nem kértem erre, erre beleegyezésemet sem adtam s így tehát akaratom és tudtomon kívül követte el velem ezt a törvényteleniséget. HUELvt. X. 1940-1945. ieltári szám 19/III. 161. f.

66 Uo. 160. f.

67 Uo. 159. f.

hivatalban, így pedig könnyen megoldható volt, hogy az áttérést megtagadókat is görög katolikusnak jegyezték be. Az önkényes átírásokon kívül Szentháromság vonatkozásában találkozni olyan esettel (vegyes házasságok), amikor a görög katolikus anyát unitáriusnak jegyezték be az állami anyakönyvbe. Ennek lényege az volt, hogy ezt követően a görög katolikus hitre kvázi visszatérő édesanya kérvényezte egyúttal unitárius gyermeke felvételét is. Így aztán ez a technika látszólag teljesen önkéntes vonást kölcsönzött a hasonló jellegű áttéréseknek.⁶⁸

Az áttérítés algoritmusa

E „menetrendet” illetően már szoltunk arról, hogy két lépcsőben törekedtek megvalósítani. Első fokon az asszimilálódott románság elkülönítését tűzték ki célul, hogy aztán annak befejeztével a székely lakosság elrománosításának szakaszába léphessenek. A marosszentannai csendőrpáncsnok jelentésében például arról számolt be, hogy április és július között a művelési körzetébe eső színtiszta magyar („curată ungurească”) Udvarfalva községben két személyt sikerült görög katolikus hitre téríteni. Néhány sorral alább pedig arról dicsekedett, hogy e színtiszta magyar faluban telekrészt is sikerült kikényszeríteni az építendő templom számára, amely által vissza lehet téríteni (és itt ütközik ellentmondásba magával, de úgy látszik őt ez nem zavarja) a tiszta román nevű („numele curat românesc”) lakosokat, akiket a helybeli református pap és a magyar tömeg magyarosított el.⁶⁹ Ugyanitt írta, hogy a marosszentannai jegyzővel karöltve „szakadatlanul dolgozni fogunk a református papok által folytatott propaganda leküzdéséért, a román vallásra való áttérésre buzdítjuk a lakosokat, különösképpen azokat, akiknek román nevük van és akik románok voltak, de a magyarok elmagyarosították.”⁷⁰ Vagyis nemcsak az „elmagyarosított” lakosság volt a célpont, hanem az egész település, amelyet néhány sorral elébb színtiszta magyarnak mondott.

Ugyanilyen koncepció alapján „dolgoztak” az általunk vizsgált egyházközségekben is, a végső határt pedig a teljes elrománosítás jelentette volna, mivel gondolatmenetük logikája szerint ezeket a településeket egykoron románok lakták, akiket erőszakkal nemzetietlenített el az elnyomó magyar uralom. 1935. augusztus 24-én a homoródszentmártoni lelkész arról értesítette az EKT-t, hogy a térítés újabb lendületet vett, és most már azokra terelődött a figyelem, akiket a hatóságok románnak nyilvánítottak (Csáka, Dombi, Kovács, László, Rác, Simén

68 UEGYLvt. Vü. L. 44a/717/1937.

69 ANDJ Mureş. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureş. nr. inv. 125. dos. 1753. 10. f.

70 Uo. „[...] vom lucra neântreput a combate propaganda preoţilor reformaţi, o îndemnâm locuitorii de a trece la religia românească [kiemelés általunk] şi în special acei care au numele românesc şi care au fost români iar ungurii i-au maghiarizat.”

stb.).⁷¹ Vagyis 1935 fordulópontot jelentett: befejeződött az első szakasz, amely a román felmenőkkel rendelkezőket szakította ki az unitárius vallásból és kezdetét vette a második szakasz, amely a névelemzés módszerével igyekezett gyarapítani a székelyföldi románok táborát. Hasonló tartalmú – a fordulópontot jelző – levelet küldött 1934. szeptember 30-án a gyepesi lelkész is az EKT-hoz: a névelemzés által Cionca főszolgabíró 50 családot (Beke, Cseke, Demeter, Gál, László stb.) nyilvánított románná.⁷² Ezekkel cseng össze a homoródalmási lelkész 1935. december 28-án kelt levele: „Tisztelettel jelentem, hogy az erőszakos térítések az eddigénél még hatalmasabban folynak. Eddig csak azokat erőszakolták, akikről a román származás köztudomású volt, most mára Kádár, Sándor, Rác és még sok más családra ráfogták a román eredetet, s gör[ög] kat[olikus] lelkész, a jegyző és a csendőrség közös erővel dolgoznak ezeknek az elhódításán.”⁷³

A visszárománosító politika sikeressége avagy sikertelensége?

E politika hosszú távú sikere vagy sikertelensége elsősorban és döntően nem a felhasznált eszközöktől, a végrehajtás minőségétől függött, hanem a végbement integráció mértékétől, mélységétől.

Oláh Sándor Homoródalmással kapcsolatosan tett megállapítását, miszerint „a nemzedékek óta nyelvében, vallásában asszimilálódott egyén származását már csak a neve őrzi, azonosságtudatába beépült a magyar haza és nemzet képze”⁷⁴, érvényesnek mondhatjuk mindazon településekre nézve, ahol hasonlóképpen megtörtént a nyelvi és vallási integráció. E kijelentés igazságtartalmát egyébként forrásaink is megerősítik és csakis ezzel magyarázható, hogy a visszárománosítás által megcélzott személyek reakciója az esetek döntő többségében negatív, elutasító volt. A megtörtént asszimiláció kiváltotta ellenszegülés legkézzelfoghatóbb bizonyítékának tekinthető az akció erőszakos volta is, a kezdeményezés pozitív fogadtatása ugyanis nem tette volna szükségessé kényszerítő eszközök, technikák alkalmazását. A későbbiekben néhány meggyőző példával szeretnénk bizonyítani és szemléltetni állításunk hitelét, azzal a megjegyzéssel, hogy bár előfordultak esetek, amikor bizonyos előnyök megszerzésétől vezérelve egyes egyének önszántukból tértek át görögkeleti vagy görög katolikus vallásra, közvetlenül a háttérben itt is jelen volt az előnyök kényszerítő motivációja.⁷⁵

71 Uo. Vü. L. 24/1506/1935.

72 Uo. Vü. L. 967/1934.

73 Uo. Vü. L. 31/25/1936.

74 Oláh Sándor: *Magyar görög katolikus románok. Vallás-etnikai feszültségek egy székely faluban a két világháború között.* = *Régió.* 1993. 2. 124.

75 A homoródalmási László Sándor azért tért át, „[...] mert neki hasznosabb, ha görög katolikus lesz.” UEGYLvt. Vü. L. 1/256/1928; Homoródkeményfalván egyesek pedig azért vál-

Balázs András Udvarhely-köri unitárius esperes áttérésekről készített jelentésének azon mondata, miszerint „maguk a gör[ög]. kath[olikus]. hívek is, egy pár kivételével, minden különösebb lelki nyugtalanság nélkül mentek vissza a gör[ög]. kath[olikus]. egyház kebelébe”⁷⁶, úgy véljük, tendenciózusan egyszerűsít. Ennek magyarázata az lehet, hogy az általa megvizsgált ügyek mielőbbi lezárását szerette volna elérni egyházi részről, abból a megfontolásból, hogy az engedmények fékezőleg és enyhítőleg fognak hatni. E cél által vezérelve, miként azt maga is megvallotta, kötött egyébként megállapodást Oklándon 1934. március 5-én.⁷⁷

Hogy a visszatérés nem volt ilyen egyszerű, arányát tekintve szórványos „lelkiismereti probléma” és konfliktusoktól mentes – éppen az Oláh Sándor által jelzett identitásváltásból fakadóan –, arról több lelkészi jelentés tanúskodik.⁷⁸ Az 1935. november 5-én 2013/1935. szám alatt a vallásügyi miniszterhez küldött, lelkészi beszámolók adataiból dokumentálódó memorandum szerint Homoródalmáson „130 unitárius tért át gör[ög] kat[olikus] hitre, de ezek közül csak 10 látogatja a gör[ög]. kat[olikus]. templomot, a többi lélekből ma is unitárius, és ha engednék őket, visszatérnének az unitárius vallásra.”⁷⁹ Homoródszentmártonban Molnár Dénes többszöri fenyegetés és verés kényszerítő hatására 1935. augusztus 19-én aláírta ugyan az áttérési nyilatkozatot, de 20-án három tanú jelenlétében a kikényszerített nyilatkozat visszavonására jelentkezett a jegyzőnél.⁸⁰ Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész, miután beszámol egy hasonló esetről, melyben az érintettet a jegyző 20 km távolságra levő fenyőgerendák fuvarozására utasított községi közmunka címen, azt írja, hogy többen is hajlandóak lennének az angol bizottság⁸¹ előtt beszélni az őket ért atrocitásokról.⁸² Homoródalmáson Fekete István hadirokkant ugyancsak kényszerítő körülmények hatására írja alá az áttérési nyilatkozatot, de „tettét megbánta és kijelentette, hogy újból vissza akar térni az unitárius vallásra.”⁸³ Többszöri visszatérési próbálkozá-

toztattak vallást, mert a görög katolikusoknál nem kellett papbért fizetni. UEGYLVt. Vü. L. 1/603/1927.

76 Uo. Vü. L. 1/490/1934.

77 „Hosszas tárgyalás után sikerült a jegyzőkönyvet fölvenni, melyet elfogadtam és aláírtam, remélve, hogy ezzel a kérdés legalább egyelőre nyugvópontra jut és a megindult hajszának méregfoga ki lesz húzva.” Uo.

78 A visszatérés vállalása óriási kockázatot jelentett. Simén szerint ugyanis Homoródalmáson egy személynek (többek közbenjárására) sikerült a visszatérés, de annyi büntetést és mindennapos csendőri idézést kapott, hogy kénytelen volt elhagyni a falut. UEGYLVt. 3/ad 1581/1934.

79 Uo. Vü. L. 30/2013/935.

80 Uo.

81 Alfred Hall és Josef Stejskal (augusztus 31 és szeptember 13) látogatására való utalás.

82 Uo. Vü. L. 14/1056/1935.

83 Uo. Vü. L. 30/2013/19335.

sa is sikertelen maradt, akárcsak a Deák György⁸⁴ (áttérése után is az unitárius templomban vett úrvacsorát!⁸⁵) és Bartha György.⁸⁶ Ugyanitt Istojka Rebi, hatósági nyomásra, miután aláírta áttérésének jegyzőkönyvét, „másnap megbánta s visszament az irodára és kijelentette, hogy nincs megnyugodva.”⁸⁷ Homoródkarácsonyfalván Komán György ígéretet tett, hogy ha áttérítik, hajlandó visszatérni unitáriusnak.⁸⁸ Simén Domokos homoródmálsi lelkész kijelentése, mely szerint egy sikeres visszatérési eset mások számára is megnyithatná az utat, arra enged következtetni, hogy a visszatérés lehetősége több erőszakkal áttérítettet is foglalkoztatott.⁸⁹ Ugyancsak ő írta egy másik, EKT-hoz intézett feliratában, hogy sokan megkeresték, segítségét kérve a visszatéréshez.⁹⁰ Oklándon az unitárius vallásra történt szabálytalan átállások következtében a görög katolikusoknak átengedettek közül úgyszintén többen megpróbáltak visszatérni az unitárius egyházba.⁹¹ Néhány közülük továbbra is istentiszteletre járt és úrvacsorát vett (bár a pap többször is kijelentette, hogy görög katolikusok), gyermekeik pedig a helybeli unitárius lelkészhez jártak vallásórákra (ezeket kénytelen állami utasításra kitiltani, akárcsak az istentiszteletre járókat a templomból).⁹² Homoródmáson 1929-ben az Egyházi Képviselő Tanács 490/1929. számú határozatával 19 személyt engedett át a helyi görög katolikus egyházközségnek. Ezek közül azonban 8, miután az állami anyakönyvvezető kijelentette, hogy az anyakönyvi hivatalnál unitáriusként vannak nyilvántartva, visszamaradt⁹³, 7 pedig később törvényes formák között visszatért.⁹⁴ Homoródszentmártonban két, 1935-ben áttért személy 1938-ban jelezte visszatérési szándékát, egy 1937-ben visszatért, egy másik pedig még

84 Uo. Vü. L. 31/63/1934.

85 Uo. Vü. L. 31/63/1936.

86 Uo. Vü. L. 42/537/1937.

87 Uo. Vü. L. 11/1044/1935.

88 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934 (140/1934 számú lelkészi jelentés).

89 Uo. Vü. L. 31/2407/1935.

90 Uo. Vü. L. 26/16 (276/1935).

91 Uo. Vü. L. 3/ad 1581/1934 (223/1934 számú lelkészi jelentés).

92 Uo. Vü. L. 2/930/1934 Ennek következtében 1934. november 13-án leirat érkezett a vallásügyi minisztériumból, melyben felszólították az egyházi vezetőséget, utasítsa az oklándi lelkészt, hogy ne tartson többet vallásórákat azoknak, akiket görög katolikusoknak deklaráltak és tiltsák meg neki bármiféle egyházi szertartás (úrvacsora) kiszolgáltatását ezen személyeknek.; UEGYLt. Vü. L. 2/930/1934 A „vallás- és lelkiismereti szabadság szellemében” pedig utasítják értesíteni az érintetteket, hogy hasonló cselekedetek elkövetését büntetni fogják. Kovács Mária (szül. 1923, Oklánd) közlése szerint 1940 után minden fiatal megkonfirmált, akiknek ezt a román impérium megiltotta.

93 UEGYLt. Vü. L. 23/ad 1581/1934 (188/1934 számú lelkészi jelentés).

94 Uo.

ugyanabban az évben (1935) visszavonta áttérési nyilatkozatát.⁹⁵ Az új vallásra való (vissza)váltás nehézségeiről a szentháromsági görög katolikus pap is beszámolt Maros megye prefektusához küldött levelében: „Jelen pillanatban nem azok szállnak szembe velem, akiket prédikációimon keresztül megtanítottam, hogyan viselkedjenek a pappal szemben, hanem azok az áttért protestánsok, akik máig sem tudtak megbékélni a szent kereszt jelével.”⁹⁶ Hasonló jellegű nehézségekről tett említést Maros megye csendőrkapitánya is a marosvásárhelyi görög katolikus espereshez intézett átiratában: „azokban a régiókban, ahol a falvak teljesen el vannak székelyesítve és ahol a románosító munka nagyon nehezen halad.”⁹⁷ Az 1935 nyarán tett Homoród menti püspöki vizitáció is arra a következtetésre jutott, hogy az áttérések az állami hatóságok nyomására történtek, és a hívek zöme, ha a nyomás megszűnne, visszatérne unitáriusnak.⁹⁸

Mint említettük, az erőszakos térítésekkel szembeni ellenállás az identitásváltás legkitapinthatóbb jeleként értelmezhető. Az ellenállás intenzitását tehát az újonnan nyert identitástudat fokmérőjeként tekinthetjük. Forrásaink pedig arról tanúskodnak, hogy még az önkéntesen áttértek esetében is alkalmazták az előnyök biztosításának eszközét, jóllehet vallási és nyelvi integráció hiányában a visszarománosítási akciónak egy spontán jellegű automatizmus alapján működő eseménysornak kellett volna lennie. Hogy ez nem így volt, arra két konkrét példával szeretnénk rámutatni: Vaszi Miklós homoródalmási lakost 1935. február 16-án hajnali négy órakor a lövétei őrsre kísérték, ahol hat órán keresztül kint állt az őrs előtt. Kérésére, hogy miért tartják ott, az őrmester a pincébe záratta, majd később „egy súlyos fával nagyon megverték, azt mondván, hogy azért kapja, mert magyar és unitárius.”⁹⁹ Faluja görög katolikus lelkésze azzal fenyegette meg, ha ellenszegül, besorozzák katonának, a jegyző pedig úgyszintén felhívta figyelmét, hogy „addig nem lesz nyugta, amíg át nem tér.”¹⁰⁰ Az 1912-ben áttérésre jelentkező, de a háború folytán csak 1919-ben felvett Csiki József és János többszöri felhívás, lovaik és szekerekü lefoglalása után is – Simén Domokos unitárius lelkész azon kérésére, hogy továbbra is unitáriusok akarnak-e maradni – jegyzőkönyvileg jelentik ki, „hogy az unitárius egyház kebelében akarnak maradni továbbra

95 HszUeLvt. *A homoródszentmártoni unitárius egyházközség áttérési anyakönyve 1914. évtől ... évig.* lelt. sz. 17/76. .

96 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică Troița, nr. inv. 448, dos. 49. 5. f. „Azi se ridică în contra mea nu credincoșii mei pe care i-am învâțat prin predicile mele cum să se comporte față de preot, ci acei convertiți protestanți cari nici astăzi nu se împacă cu semnul sf[ântei] cruci.”

97 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică, nr. inv. 125., dos. 1176., 4. f. „[...] în acea regiune unde satele sunt complet secuizate și unde opera de românizare merge foarte greu [...]”

98 UEGYLvt. 21/1044/1935.

99 Uo. Vü. L. 30/2013/1935.

100 Uo.

is. Őket az unitárius egyház tagjai közé felvették s ők lelkük azon meggyőződése szerint más vallásfelekezet követő nem akarnak és nem lesznek.”¹⁰¹

Felsorakoztatott példáink azért is értékesek, mert mindkettő tartalmaz állításunkat alátámasztó és megerősítő elemet: Vaszi Miklóst azért verik meg, mert bántalmazói is magyarnak és unitáriusnak tartották, Csíkiék pedig kijelentik, hogy lelki meggyőződésük szerint akarnak az unitárius valláson maradni. E két esetet tehát a román azonosságtudat feladásának tekinthetjük, amikor is a vallási és nemzeti tudattartalmak teljesen kicserélődnek. Hasonló eset az abásfalvi Frinkuj Sándoré (apja 1912-ben tért át görögkeleti vallásról unitáriusnak), akit azért büntettek meg, mert a népszámláláskor magyarnak vallotta magát.¹⁰²

Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy 1940 után tömeges méreteket öltött a visszatérés, nem zárva ki természetesen annak lehetőségét, hogy a magyar hatóságok részéről is érkeztek olyan impulzusok, amelyekkel e folyamat felgyorsítását szerették volna elérni. 1937-ben a szentháromsági állami anyakönyvi hivatal 16 unitárius (és 8 gyermek)¹⁰³ görögkeleti hitre térését regisztrálta.¹⁰⁴ Az impériumváltást követően, 1940 decemberében 1, 1941 januárjában 11, 1941 júniusában 1, 1941 decemberében pedig 2 unitárius hitre térést regisztrált a község anyakönyvi hivatala¹⁰⁵, összesen 15-öt (és 6 gyermeket). Ezekből 8-an unitáriusok voltak.¹⁰⁶

Összegzésként tehát elmondható, hogy a románosító politika gyakorlatba ültetése során azért volt annyira konfliktusoktól terhelt és végső soron eredménytelen, mert az érintett szereplők zöme erős magyar és vallásos azonosságtudattal rendelkezett, amelyet az időhatárok rövidege okán a román államapparátus képtelen volt átfőrnálni.

Román elképzelések a Székelyföld elrománosítására

A román politikai és szellemi elit szemében kezdettől fogva kiemelt fontosságot kapott a székely kérdés, ugyanis e tömbben élő magyar etnikumú népcsoport léte erőteljes cáfolata volt ama nemzeti ideálnak, amely az 1923. évi alkotmányban nemzetállamként határozta meg Romániát. A székely kérdés azonban nemcsak demográfiai, hanem történelmi, lelkiismereti, erkölcsi kérdés¹⁰⁷, nemzeti

101 Uo. Vü. L. 1/3131/1927 (1927. november 24-én felvett jegyzőkönyv).

102 Uo. Vü. L. 11/1044/1935.

103 Két görögkeleti vallásra tért római katolikus egyénnek 5 gyermeke unitárius, de ezeket nem számítottuk az unitárius áttérők csoportjába.

104 ANDJ Mureş. Fond: Parohia greco-catolică, nr. inv. 448. dos. 49. Áttérési nyilatkozatok.

105 ANDJ Mureş. Fond: Parohia greco-catolică, nr. inv. 881/a. dos. 7. Áttérési nyilatkozatok.

106 Uo.

107 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 167. sz. 1. p. „[...] instinctul nostru național și moral ne face să ne afirmăm dreptul românesc asupra fraților noștri de sânge, secuizați la ordinul politiceii din Budapesta [...]”; „[...] nemzeti és erkölcsi ösztönünk a budapesti

kötelezettség („obligatie națională”)¹⁰⁸ formájában is jelentkezett, ugyanis úgy gondolták, hogy a visszrománosítással egy ezeréves történelmi igazságtalanságot fognak helyreállítani (egy őshonos területen)¹⁰⁹, az ezeréves elnyomás és elnemzetietlenítés következtében kiszakadt nemzettest visszahozásával az anyanemzet kebelébe. A fentiekén kívül azonban erős aktuálpolitikai vonatkozása is volt a székely kérdésnek, és szorosan kapcsolódott Erdély birtoklásának, a revízióknak kérdéséhez. Az asszimiláció sürgetése, valamint Székelyföldnek mint földrajzi, etnikai egységnek és a székely etnikai tömb létének tagadása ugyanis a magyarországi revíziós törekvések legitimitását igyekezett tompítani, semlegesíteni, mivel a román fél szerint a székely etnikai tömb hamis képzet, a revízió hamis illúzióját táplálta magyar oldalról.¹¹⁰ Ezért a székely kérdés asszimilációs (vissza- és elrománosítása) úton való megoldása a revízió kérdésének automatikus kikiktatását eredményezte volna magyar részről, vagyis a Székelyföld visszrománosítása a revíziós álmok szertefoszlásával kecsgetett, ahogyan azt a *Glasul Românesc din Regiunea Secuizată* című (rendszeretlenül megjelenő) antiszemita és magyargyűlölő kiadvány hírheft szerkesztője, Octavian M. Dobrotă is megfogalmazta. Szerinte az „eredeti”, valódi etnikai állapotok helyreállítása után Budapest már nem fog Székelyfölddel összekötő folyósót kérni Nagyváradon és Kolozsváron keresztül, „mivel az itteni »kisebbségi tömb« többségi román tömbnek bizonyult, büszke múlttal és román étellel. [...] A magyar revizionizmus bölcsője román bölcsőnek bizonyul, amelynél anyák nemzeti viseletben dojnákat énekeltek, hogy elringassák gyermekeiket, akiket ideiglenesen elraboltak.”¹¹¹ A visszrománosítás tehát nemcsak történelmi igazságtételt, a történelmi igazságtalansá-

politika által elszékelyesített vértestvéreink feletti „román jogunk” kimondára készlet bennünket.”

108 Uo. 1935. V. évf. 160. sz. 1.

109 Uo. 1935. V. évf. 161. sz. 1.; V. évf. 166. sz. 3.

110 Uo. 1936. V. évf. 131. sz. 1. A revizionisták szerint Székelyföldön mintegy 300-400.000 székely él tömbben, akiket egy Nagyváradon és Kolozsváron keresztülhaladó, Danzinghoz hasonló koridorral kell összekötni Magyarországgal.; Uo. 1935. V. évf. 165. sz. 1-2. p. „[...] eu mă simt dator să dovedesc și să împământesc convingerea despre adevărul că, așanumita „massa secuiască” este, în bună parte, massă de români secuizați, că prin urmare, revizionismul maghiar se bazează pe un fals istoric.”; „[...] kötelességemnek érzem bizonyítani és meghonosítani azt az igazságon alapuló meggyőződést, hogy az úgynevezett „székely tömb”, jórészt elszékelyesített románok tömbje, hogy következőképpen a magyar revizionizmus egy történelmi hamisságon alapszik.”

111 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 155. sz. 1. „[...] fiindcă „blocul minoritar” de aici s-a dovedit a fi un bloc majoritar românesc, cu un trecut de mândrie și viață românească [...]. Leagănul revizionismului maghiar se va dovedi a fi leagăn românesc, la care mame, în port național, au cântat-doina ca să-și alinte copii, cari le-au fost răpiți temporal.”

gok kiigazítását, hanem antirevizionista harcot is jelentett egyben¹¹², motivációi pedig érzelmi, de elsősorban gyakorlati jellegűek voltak. Markáns bizonyítéka ennek Ștefan Penes írása, aki a Székelyföldben, székelyekben nemzetbiztonsági kockázatot látott: „Nemzetvédelmi szempontból a Székelyföld a románság várfalai közé bevezetett trójai falóhoz hasonlítható, amely gyújtó veszélyt jelent, főleg a bizonytalan időkben vagy társadalmi megrázkódtatásokkor.”¹¹³ Romulus Seișanu képviselő parlamenti felszólalásában hasonlóképpen vélekedett: a visszarmánosítás a revízió kérdését is megoldaná.¹¹⁴

Az elrománosítási stratégiák, javaslatok közös vonása, hogy mindegyikük kiemelt szerepet szánt az iskolának, egyháznak¹¹⁵, tanítóknak és papoknak.¹¹⁶ Az előbbieket a románosítás előretolt bástyáinak, nemzeti erődöknek („fortărețe naționale”)¹¹⁷, utóbbiakat a románosítás apostolainak tartották.¹¹⁸ Úgyszintén fontos szerepet szántak a közigazgatásnak, amelynek gyors elrománosítását sürgették¹¹⁹ – az iskolahálózathoz hasonlóan.¹²⁰ Gyakran hangoztatott eleme e stratégiáknak

112 Uo. 1936. V. évf. 131. sz. 1.; 1936. VI. évf. 184. sz. 13. „Problema reromânizării s-a pus deci deschis ca o obligație națională și ca revanșă contra tendinței de revizuire a granițelor pe motiv că ar fi „pământuri secuiești” cu masse de secui.”; „A visszarmánosítás kérdése, tehát nyíltan mint nemzeti kötelezettség és mint visszavágás tevődik fel a határok revíziójának tendenciái ellen, azzal az indokkal, hogy „székely földek” lennének székely tömbbel.” Uo. 1935. V. évf. 160. sz. 1.

113 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1938. VIII. évf. 244. sz. 10. p. „Regiunea Secuizată din punct de vedere al apărării naționale, poate fi asemănată cu calul troian, introdus între zidurile cetății românismului care reprezintă un pericol incendiar, mai cu seamă în vremurile de nesiguranță, ori de zguduire socială.”

114 Uo. 1936 1937. VIII. évf. 208. sz. 7. p.

115 Constantin Anghelescu 1937. április 21-én Marosvásárhelyen kijelentette, hogy minden községben templomot kell építeni, még abban az esetben is, ha abban csupán csak egy román van. *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 215. sz. 1. p.

116 Uo. 1935. V. évf. 156. sz. 3. p. Ebbe a stratégiába illeszkedik az Udvarhely megyei román értelmiség által 1934 februárjában Dobrotă szerkesztette és a közigazgatásügyi minisztériumhoz intézett memorandum is, amelyben a visszarmánosítás érdekében román állami segítséget kértek egyházközségek létesítéséhez, támogatásához, lelkészi állások felállításához, bérezéséhez, és román tanítók küldéséhez, akik megvalósíthatják „[...] opera de redeșteptare a zecilor de mii de români secuizați [...] („[...] az elszékelyesített románok tízezreit felébresztő művet [...]”).”

117 Uo. 1935. V. évf. 167. sz. 3. p.

118 Uo. 1936. VI. évf. 184. sz. 13. p.

119 Uo. 1937. VII. évf. 225. sz. 2. p. A cikkíró gyűlölködő hangnemben követelte az elemi oktatás és közigazgatás elrománosítását. Vehemensen tiltakozott magyar tisztviselők kinevezése ellen Udvarhely megyében. „Ar fi o ticăloșie fără de seamă [...]” – írta: „Egy soha nem látott gazemberség lenne [...]”

120 „Dați-ne dascăli români! Alungați cu biciul din școlile satelor noastre, năpârcile care înveneză plâpândeale suflete ale copilașilor noștri. Aruncați-le în focul gehenei ca să nu rămână nici pulberea în urma lor. Dați-ne dascăli români – români în cuget și simțiri – că numai astfel vom

még a Székelyföld gazdasági forrásainak és termelésének román kézbe juttatása, a román elem anyagi és erkölcsi támogatása az állami hatóságok részéről. Lehet találkozni olyan elképzelésekkel is, amelyek a székelyföldi románságnak kiváltságos státust, védelmet szavatoló törvényt követeltek.¹²¹

Ezeket az elképzeléseket kiválóan szintetizálta Ioachim Nistor *Români maghiarizați în Secuime. Cum pot fi recâștigați* című írásában, amelynek felvezető részében, sok más javaslathoz hasonlóan (az öngazolás céljával), ott találjuk a románság székelyföldi (erdélyi) őshonosságának axiómává kérgesedett toposzát, ami történelmi és erkölcsi jogokkal törvényesíti visszaronánosító akciójukat: „Megengedhetetlen, hogy a román kultúra ütőerei érintetlenül hagyják azt a területet, amely ezer évvel ezelőtt ugyanannyira volt román, mint Erdély bármely más vidéke.”¹²² A történelmi igazságtalanság helyreállítása szerinte úgy lehetséges, ha az elszékelyesített románokat visszatérítik, akiknek számuk 30–40% a Székelyföldön.¹²³ Ha ezt sikerül keresztülvinni, írta, akkor elérték céljukat, ugyanis megszűnik a Székelyföld kisebbségi terület („ținut minoritar”) lenni és vegyes lakosságúvá válik, vagyis megnyílik az út a homogenizáció felé.¹²⁴

Hogyan lehetséges, kérdezi, a teljesen asszimilálódott románság visszahozása az anyanemzet kebelébe? Erőteljes gazdasági, erkölcsi támogatás a székelyföldi román egyházaknak, iskoláknak és etnikumnak, pozícióik megerősítése végett, valamint a románoknak kedvező közigazgatás bevezetése, amely pozitív diszkriminációt alkalmazva irántuk, előnyöket biztosítana számukra. Kiemelt szerepet szánt a papoknak és tanítóknak, ugyanis szerinte nekik kell megvívniuk azt a kulturális harcot, amely arra fogja ösztönözni a székelyeket, hogy annak részeseivé óhajtsanak válni. Kulturális harcot és a székelyekkel szemben barátságos, tole-

putea realiza visul nostru, numai astfel vom putea deveni aceia ce au fost și strămoșii noștri.”; „Adjatok román tanítókat. Ostorral kergessétek el iskoláinkból a kígyókat, akik megmérgezik gyermekeink törékeny lelkét. Dobjátok a gyehenna tűzébe, hogy még por se maradjon utánuk. Adjatok román tanítókat – románokat, érzésben és gondolatban – mert csak így valósíthatjuk meg álmainkat, csak így lehetünk azok, akik őseink is voltak.” (Radu Chirovici tanító levele a közigazgatásügyi miniszterhez) *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 194. sz. 4. p.

121 Uo. 1936. VI. évf. 184. sz. 8-9. sz.; Uo. 1935. V. évf. 159. sz. 3. p.

122 Uo. 1935. V. évf. 159. sz. 3. p. „[...] nu se poate tolera ca arterele culturale românești să nu atingă și acest ținut, care înainte cu o mie de ani a fost tot așa de românesc ca și alt ținut al Ardealului.”

123 Uo. „Trebuie deci creată în această populație în modul cel mai firesc, adică prin readucerea Românilor maghiarizați, care în Secuime se ridică la un număr de 30-40%.”; „A legtermészetesebb módon kell létrehozni tehát ebben a lakóságban, az elmagyarosodott románok visszatérítésével, akiknek számaránya Székelyföldön 30-40%.”

124 Uo.

ráns magatartást javasolt, mert csak így lehetséges elnyerni szimpátiájukat, lojalitásukat és bizalmukat felébreszteni a román nép és vezetői iránt.¹²⁵

Hasonló elképzeléseket fogalmazott meg Aurel Gociman, a Kereskedelmi Akadémia tanára. Javaslat a következőket tartalmazta: válogatott román tisztviselői kar létrehozása és a magyar tisztviselők eltávolítása. Román iskolák létesítése minden településen, ahol legalább az igazgatónak románnak kell lennie. Nemzeti egyházak újjászervezése, templomok építése, hűséges papok Székelyföldre irányítása és azok méltányos javadalmazása. Minél több román helyőrség szervezése és speciális törvény alkotása a román kereskedelem és gazdasági tevékenység védelmére.¹²⁶

Miron Cristea pátriárka 1935-ben kormányfőhöz intézett beadványában egységes cselekvési munkaterv kidolgozását javasolta, amelyet egy alapos helyzetfelmérés és az érintett régiók küldötteivel folytatott tanácskozás előzött volna meg. Ő is képzett papok, tanítók és közigazgatási tisztviselők kinevezésében látta a kérdés kedvező megoldását. Ezenkívül erőteljes kulturális propagandát, társadalmi tevékenységeket sürgetett, amelyeket „tisztá román” (curat românesc) tanítók vezetnek.¹²⁷ Egy 1936 novemberében a *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*-hoz intézett levelében pedig közös összefogást sürgetett a Székelyföldön tartózkodó román tisztviselők és értelmiségiek között.¹²⁸ Hasonló, a román nemzeti érzést és hagyományokat felébreszteni képes, értelmiségi összefogásra szólított fel Ion Bunuș nagyajtai görögkeleti pap is.¹²⁹ Társadalmi szolidaritást sürgetett Ioan Popa vargyasi görög katolikus pap is, akit a cikk írója „az elnemzetietlenített románok apostolának” nevezett. Nevezett három intézménycsoportban – egyház, iskola, közigazgatás – látta a visszaramánosítás zálogát. Ezeknek az intézményeknek és személyzetüknek – nyilatkozta – minden támogatást meg kell adni. Akciójuk sikerének biztosítékai pedig az államilag jól fizetett tanítók, papok, kántorok és a tisztá román („sânge curat românească”) közigazgatás.¹³⁰

125 Uo.

126 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. V. évf. 183. sz. 1. p.

127 Uo. 187. sz. 3. p.

128 Uo. VI. évf. 201. sz. 3. p. „Dregătorii localnici de orice categorii: prefecti, pretori, notari, primari, cei de la perceptorate, dela oficiul silvic, preoți, medici, avocați, cărturari, frunțași ai satelor, trebuie să-și deie osteneala de a redeștepta în suflutul celor înștrăinați conștiința originii lor românești, arătându-le, ce monstruoșitate este a se îngloba în șirul neromânilor, mai ales în țara care, după o mie de ani de suferințe și nedreptăți, a devenit românească.”; „Bármilyen rangú helyi tisztségviselők: prefektusok, járásbírók, jegyzők, polgármesterek, az adószedői-, az erdészeti hivataloktól, papok, orvosok, ügyvédek, írástudók, falvak élenjárói, azon kell fáradozniuk, hogy felébresszék az elidegenítettek lelkében román eredetüknek tudatát, rámutatva, hogy milyen szörnyűséges beolvadni a nemrománok sorába, főleg abban az országban, amely ezer év igazságtalanság és szenvedés után románná lett.”

129 Uo. 1936. VI. évf. 192. sz. 7. p.

130 Uo. 187. sz. 3. p.

Elmondható egyébként e javaslatokról, hogy lényegében csupán írásba foglalt formái voltak egy már 1920-tól zajló, államilag irányított programnak.

A térítési politika végrehajtói

A Székelyföldön, akárcsak országos szinten, egy központilag irányított románosító politikát törekedtek gyakorlatba ültetni, amelynek végrehajtásába a teljes államgépezetet bevonták, kiemelt szerepet szánva a nemzetinek nyilvánított görögkeleti és görög katolikus egyháznak, hivatalnoki apparátusának. Minderre már a korabeli lelkészek is felfigyeltek, és jelentéseikben többször is megjegyezték, hogy egy központilag irányított, összehangolt akciónak szenvedő alanyai. Nem volt nehéz erre a következtetésre jutniuk, ugyanis egyházközségekben a román államot képviselő intézmények és hivatalnokok mindnyájan aktívan és nyíltan részt vettek a vissza- és elrománosító akcióban.¹³¹ Kiemelt szerepük volt azonban az egyházaknak, tekintettel arra, hogy az egész ténykedés vallásos (kulturális) színtérben zajlott.

Az alábbiakban néhány konkrét esettel szeretnénk illusztrálni, hogy a székelyföldi elrománosítás érdekében a román politikai, szellemi elit, intézményeik és egyháziak minden erőiket mozgósították és összehangolták céljuk sikerének érdekében.

A „műveleti területen” való térítés főszereplői a papok és tanítók voltak, akiket a háttérből a helyi közigazgatási és rendfenntartó szervek támogattak.¹³² A szentháromsági görög katolikus lelkész által 1937. június 21-én balázsfalvi érsekséghez intézett levelében ezt olvashatjuk: „Isten segítségével, Alexandru Sturza, Valer Coroș tanítók és Vicențiu Tolan jegyző támogatásával megkezdtük a visszárománosító munkát, amely ragyogó eredményeket hozott.”¹³³ Kiválóan

131 UEGYlvt. *Esperesi vizsgálószéki jegyzőköny.* Ev. VI. 1935. sz. 775/1936 „[...] a helybeli gör[ög]. keleti lelkész híveink közül 60-65 családapát és anyát a község házára hivatott és ott a lelkiismereti szabadság megsértésével kényszeríteni akarta híveinket, hogy egyházunkat elhagyják és a görögkeleti egyházba belépjenek. Szenvedélyes hangok hallatszottak Cismasiu Ioan volt jegyző ajkáról, akivel azonosították magukat a tanítók, a csendőr és más tisztviselők, akik a gyűlésen jelen voltak s követelték, élén a lelkésszel, hogy unitárius híveink tagadják meg lelkiismeretüket s hagyják el vallásukat.” Lásd még Szentháromsági Unitárius Egyházközség Levéltára (továbbiakban SzUELvt.). *Historia Domestica.* lelt. sz. 24. 80., 81. f.

132 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1753. 10. f. A Marosszentannai csendőrparancsnok 1937. július 22-én kelt jelentése. „În cursul de la 1 aprilie până în prezent pe raza acestui post la îndemnul nostru și la îndemnul autorităților administrative am reușit ca să convingem pe următorii locuitori [...]”; „Ăprilistól jelen pillanatig ez örs körzetében, biztatásunkra és a közigazgatási hatóságok biztatására, a következő személyeket sikerült meggyőznünk [...]”

133 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică Troița. nr. inv. 448. dos. 53. 93 f. „[...] cu ajutorul lui Dumnezeu, cu concursul învâțătorilor Alexandru Sturza, Valer Coroș și Vicențiu Tolan notar, am început acțiunea de eromanizare care ne-a dat un strălucit rezultat.”

példázza e szoros együttműködésre való törekvést Maros megye prefektusának Szászrégen polgármesteréhez intézett átirata is: „Kérjük egy pontos kimutatás beadását a megcélzott személyekről, különös tekintettel azokról a románokról, akik az ortodox és unitus vallás elhagyása után magyarokként vannak nyilván tartva. Hasonlóképpen kérjük, hogy gondoskodjék a román vallásra és névre történő visszatérések megkönnyítéséről, megragadva a kezdeményezést és megtéve az összes törvényes és formai intézkedéseket. Hogy teljes hatékonysággal és végleges eredménnyel dolgozhasson, kérje az iskolaigazgatók és lelkész urak támogatását, akiket ez a rendelet felhatalmaz erre.”¹³⁴ Akárcsak máshol, Udvarhely megyében is erőteljes anyagi és erkölcsi támogatásban részesült mindenféle homogenizációs kezdeményezés a helyi közigazgatási szervek minden szintjéről. Az Erdélyi Közigazgatási Tisztviselők Egyesületének (Asociația Funcționarilor Administrativi din Ardeal) 1937. október 23-án Udvarhelyen tartott gyűlésén Mihaï Constantinescu megköszönte és megdicsérte a megye tisztviselőit a történelmi igazságtalanság helyreállításában („reparării nedreptății istorice”) nyújtott támogatásukat.¹³⁵ Ugyanő, prefektussá való kinevezésekor (előzőleg parlamenti képviselő volt¹³⁶), elsődleges feladatául tűzte ki munkaprogramjában a visszatorománosítás folytatását és befejezését templomok és iskolák építése által.¹³⁷ Az udvarhelyi görögkeleti esperesség alakuló ülésén pedig kijelentette: addig nem nyugszanak, amíg az összes elnemzetietlenített románt vissza nem térítik.¹³⁸ Az 1938. február 14-én kinevezett Ioan Pleșoianu prefektus és Cornel Popescu alprefektus a közigazgatás elrománosításában látták az akció sikerének zálogát.¹³⁹ Mindkét prefektus jelentős összegeket utalt ki a megye költségvetéséből – első sorban templomok építésére (pl. Parajd 17 000 lejt kapott erre a célra¹⁴⁰). Ugyan-

134 ANDJ Mureș Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1730. 7. f. „Vă rugăm a ne înainta un tablou exact despre cetățenii vizați, rămași în situația de mai sus, cu specială grijă la românii trecuți ca unguri din cauza părăsirii confesiunii ortodoxe sau unite. Asemenea, vă rugăm să vă ocupați deapropo de înlesnirea revenirii la confesiunea românească respectivă și la nume românesc, luând inițiativa, făcând toate formele și actele legale. Pentru a lucra cu tot efectul și cu rezultat definitiv, binevoitori a cere concursul d[omni]-lor preoți și directori școlari, care au fost avizați de acest ordin.”

135 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 226. sz. 3. p.

136 1935. április 6-i képviselőházi felszólalásában ismertette Dobrotă 1934 februárjában Anghelescunak benyújtott memorandumát.

137 „Încă în primele zile am înscris în programul activității mele: *primatul național în opera de redresare a elementului românesc secuizat, prin construcții de biserici și școli [...]*.”; „Már az első napokban beírtam munkaprogramomba: *nemzeti elsőbbség az elszékelyesített román elemek helyreállítására, templomok és iskolák építése által.*” *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1938. VIII. 235. évf. 235. sz. 3. p.

138 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 223. sz. 4. p.

139 Uo. 1938. VIII. évf. 242. sz. 2. p.

140 Uo. 1937. VII. évf. 205. sz. 2. p.

ezt tették a járásbírók, akik a fennhatóságuk alatt álló települések költségvetéseit terhelték gyűjtésekkel. Így például az udvarhelyi járásbíró Ioan Maftciu a járás községeinek pénzéből fedezte az udvarhelyi görögkeleti templom szentképei elkészítésének költségeit. A templom kő- és faanyagát, ugyancsak az ő közbenjárására, „gyűjtés” formájában teremtették elő.¹⁴¹

Az államapparátus és egyház közötti szoros együttműködést, valamint az akció kormányzati szintről történő irányítását pedig markánsan jeleníti meg a balázsfalvi érsek 3051/1937. számú leirata a marosvásárhelyi espereshez: „A székelyföldi akcióval kapcsolatosan tudomásodra hozzuk, hogy a tisztelt Tanügyminisztérium Silviu Țeposu szebeni főtanfelügyelő urat bízta meg ennek az akciónak a megszervezésével és összehangolásával a különböző hatóságok között. Ebben a minőségében foglalkozni fog az összes egyházi és nemzeti kérdésekkel az elszékelyesített vidéken. Következésképpen utasítunk, hogy ezeknek a kérdéseknek minél sikeresebb megoldása végett minden támogatást megadj. Utasítunk továbbá, hogy rendeletünket ismertesd a kerületben levő mindazon lelkészekkel, akik az elszékelyesített vidéken tevékenykednek.”¹⁴²

1935. április 19-én Udvarhely megyében látogatásukkor Alexandru Lepădatu vallás- és Mircea Concicov pénzügyminiszter biztosították a jelenlevőket, hogy támogatni fogják a templomépítéseket és egyházközségek alapítását, valamint hogy a kérdés a megvalósítás szakaszába lépett és egy öt miniszterből álló bizottság fog panaszaiikkal foglalkozni.¹⁴³ Tătărescu miniszterelenök pedig a megye román értelmiségi csoportjai által 1934 februárjában benyújtott memorandumot vette pártfogásába.¹⁴⁴

Az egyház és az állam közötti szoros együttműködés, átfedés cáfolhatatlan bizonyítéka az állami hatóságok által a görög katolikus esperesekhez intézett leirat, amelyben informátori segítséget kérnek társadalmi, politikai, vallási, nemzeti, nemzetbiztonsági kérdésekben.¹⁴⁵

141 Uo. 1936. VI. évf. 188. sz. 1. p.

142 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1753. 18. p. „În legătură cu problema acțiunii din regiunea secuizată, Îți aducem la cunoștință că onoratul Minister al Educației Naționale a dat în însărcinare specială Domnului Silviu Țeposu, inspector general din Sibiu, în interesul organizării și al armonizării acestei acțiuni între diferitele autorități. În această calitate Domnia sa se va ocupa și va cuprinde toate chestiunile de interes bisericesc și național din regiunea secuizată. În consecință dispunem, ca în rezolvarea acestor chestiuni să-i dai tot concursul, ca acțiunea însăși să aibă cele mai bune șanse de reușită. Te invităm totodată ca această dispoziție a Noastră să o aduci la cunoștința tuturor preoților, din districtul Frăției Tale, care activează în regiunea secuizată.”

143 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 159. sz. 5. p.

144 Uo. 159. sz. 7. p.

145 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1477. 7. f. (Az iraton nincs feltüntetve a kibocsátó hatóság neve, sem iktatószáma.), Informații:

Să se peretindă preoților și învățătorilor de la sate ca odată pe lună să întocmească o dare de

Néhány sorban szükséges külön is tárgyalnunk az egyházak szerepét, ugyanis a nemzetinek nyilvánított görög katolikus és ortodox egyház a kezdetek-

seamă referitoare la stările de lucruri din satele ce le păstoresc, din care să se deducă următoarele:

- a. – Care este starea de spirit a locuitorilor cu indicarea factorilor care o determină în general.
- b. – Starea de spirit a minorităților din satele ce le păstoresc cu indicarea factorilor care o determină, dacă se semnalizează nemulțumiri.
- c. – În ce fel se manifestă sentimentul național român și minorității, precum și care este atitudinea populației în general față de statul român.
- d. – Care este procentul credincioșilor creștin câștigați de către diversele religii sectare și anume cum împarte rătăciți pe secte și la care religie creștinească au abzis.
- e. – În ce grad este animată populația minoritară de iredentism și anume cum acționează în această direcție.
- f. – Cum se prezintă masele de lucrători – acolo unde sunt sub raportul ideii de stat național și al religiei creștine.

În concluzie să se arate prin acea dare de seamă orice eveniment care ar interesa siguranța și apărarea națională sub raportul, spionajul întreprins de inamicii noștri, de agenți de propagandă sovietică, propagandele iredentiste și subversive.

Contra-informații:

Preoții și învățătorii prin o colaborare românească să stabilească un program de activitate pentru satele respective, unde să întreprindă o activitate de îmbogățire și consolidare a sentimentelor naționale, a credințelor religioase strămoșești și al ideii de ordine, baza tuturor progreselor.

Această activitate credem că se poate inaugura prin conferințe ținute pe sate, convorbiri morale, naționale și patriotice, în orice ocaziune, serbări școlare sau bisericești, teatru sătesc, iarna șezătorii culturale la școală etc.

În concluzie o activitate din care să resară în fiecare sat blocul unitar al forței naționale de același sânge, aceeași credință și mai ales aceeași voință.

Stadiul acestei activități de contrainformații și rezultatele obținute să fi deasemenea consemnate în darea de seamă ce se va înainta lunar la Protopopii și Revizorat.

D-nii Protopopii și D-nul Revizor sunt rugați ca aceste dări de seamă în original să le înainteze Comandamentului la fiecare 20 ale lunii în curs.

N. B. Preoții și învățătorii de la sate să pună o deosebită grijă în a observa discret activitatea colegilor lor minoritari sub raportul tentativelor iredentiste, semnalizând aceasta în darea de seamă.”

(„Információk: Követeljenek a falusi tanítóktól és lelkészektől havonta jelentéseket az általuk gondozott falvakban uralkodó állapotokról, amelyekből a következők tudhatók meg:

- a. – Milyen a lakosság lelki állapota, rámutatva azokra a tényezőkre, amelyek azt befolyásolják.
- b. – Az általuk irányított falvak kisebbségeiknek lelkiállapota, rámutatva az azt befolyásoló tényezőkre, valamint ha észlelhetőek elégedetlenségek . c. – Miként nyilvánul meg a román és kisebbségi érzés és milyen a lakosság magatartása a román álammal szemben. d. – Mekkora a különböző szekták által elragadott keresztény hívők száma, milyen arányban oszlik meg ezek száma a különböző szekták között és melyik keresztény vallásról tértek át. e. – Milyen mértékben lelkesíti a kisebbségi lakosságot az iredentizmus és hogyan cselekednek ebbe az irányba. f. – Hogyan viselkednek a munkás tömegek ott ahol a nemzetállam és keresztény vallás eszméjének befolyása alatt állanak.

től fogva határozottan támogatta az állam homogenizációs politikáját. Az egyházi hierarchia különböző fokain álló tisztség- és tisztviselők következetesen állást foglaltak székelyföld vissza- és elrománosítása mellett. Álláspontjuk – elsősorban az egyházi hierarchia legalsó fokán álló papoknál – sokszor az idegengyűlölet határát is átlépte. A szélsőséges támogatását azonban a felsőbb egyházi vezetőknél is megtaláljuk. Nicolae Bălan nagyszebeni görögkeleti érsek a *Glashoz* intézett levelében örömmel üdvözölte a magyargyűlölő Dobrotă eredményeit, áldását adta munkájára és támogatásáról biztosította további tevékenységében.¹⁴⁶ Sebastian Rusan udvarhelyi görögkeleti esperes meghívottjai között ugyancsak ott találjuk Dobrotă-t az udvarhelyi görögkeleti esperesség megalakulásának ülésén (1937. július 1.).¹⁴⁷ Az ortodox egyház stratégiáját egyébként világosan tükrözi az udvarhelyi esperesség megalakulását kimondó Érseki Tanács gyűlés 1937. június 18-i határozata: „Az új Udvarhelyi Ortodox Esperesség hivatása új életre támasztani a nemzet összes fiait, akiket az idegen uralom elszakított az ősi oltártól és a nemzet testétől, és ezen keresztül reintegrálni az egyházfiak és nemzetünk minden jogaiba és kötelezettségeibe. Adtuk az egyháznak ezen intézményét, adtuk a tisztelt papságnak és igazhitű népnek a lehetőséget, hogy egységesítsék erőiket egy szolidáris kulturális, nemzeti és szociális akcióban, az egyház égisze alatt, hogy a román elem kedvező feltételek közt nyilvánulhasson meg.”¹⁴⁸ Mint

Végeredményben számoljanak be jelentéseikben minden olyan eseményről, amely érdekes lehet az állambiztonág és védelem szempontjából, a szovjet propaganda ügynökök által folytatott kémkedés és az irredenta, felforgató propaganda vonatkozásában.

Kémelhárítás. A tanítók és lelkészek nemzeti közreműködés által dolgozzanak ki az érintett falvak számára egy olyan programot, amely megerősíti és felfrissíti a nemzeti érzéseket, az ősi vallásos hitet és a rend eszméjét, minden fejlődés alapját. Ezeket a tevékenységeket úgy gondoljuk, falvakon tartott konferenciákkal, erkölcsi, nemzeti, hazafias beszélgetésekkel, iskolai vagy templomi ünnepekkel, falusi színházakkal, télen iskolákban tartott kulturális ülésekkel stb. lehet megkezdni. Végsősoron olyan tevékenységet folytatni, amelyek következtében minden faluban kisarjad az egyazon vérűek nemzeti erejének egységes tömbje, az egységes hit és mindenekelőtt az egységes akarat. Ennek a kémelhárító tevékenységnek stádiuma és az elért eredmények szintén szerepeljenek az Esperességhez és Felügyelőséghez küldött havi jelentésekben. Az esperes urak és a felügyelő úr arra kéretnek, hogy a jelentések eredetijét minden hónap 20-ig küldjék el a parancsnokságnak. A falusi lelkészek és tanítók fordítsanak rendkívüli figyelmet kisebbségi kollégáik diszkrét megfigyelésére az irredenta kísérletek vonatkozásában, jelezvén azt jelentésükben.”)

146 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 201. sz. 3. p.

147 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 222. sz. 3. p.

148 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1937. VII. évf. 223. sz. 3. p. „Noul protopopiat ortodox al Odorheiului este menit a aduce la viață nouă pe toți fii neamului nostru, pe cari stăpânirea străină i-a smuls de la altarul strămoșesc și de la grupul neamului, și prin aceasta a-i reintegra în toate drepturile și responsabilitățile fiilor bisericii și ai neamului nostru. Am dat această instituție a bisericii, am dat on[oratului]. cler și poporul drept credincios putința de a

azt már a fenti fejezetben ismertettük, Miron Cristea pátriárka úgyszintén támogatta és szorgalmazta a székelyföldi kezdeményezéseket.

Görög katolikus részről hasonló megnyilvánulásokkal találkozhatunk. A dolgozatunkban vizsgált, túlnyomóan unitárius felekezetű települések döntő hányadában görög katolikus egyházközségek is működtek, amelyeknek lelkészei szorosan együttműködtek a radikális szélsőséget képviselő Dobrotával, az erőszakot, terrort „rendszerbe állító” Macedon Cioncával¹⁴⁹ és az azt készségesen alkalmazó tanítókkal, közigazgatási és rendfenntartó hatóságokkal. Így például az abászfalvi és homoródszentmártoni templomszentelés alkalmával a prefektus (M. Constantinescu), a járásbíró (M. Cionca), az udvarhelyi görög katolikus esperes (Gheorghe Ivan), a homoródalmási görög katolikus lelkész (Gheorghe Todoran) társaságában ott találjuk, akárcsak a görögkeletieknél, Dobrotát is, aki fel is szólalt ezen alkalmakkal.¹⁵⁰ Gheorghe Ivan udvarhelyi esperes *Glas*-ban közölt írásában rámutatott Dobrotā ez ügyben végzett érdemeire, dicsérettel illette Cioncát, hangsúlyozva, hogy lelkészeik a legtisztább gondolatoktól lelkesítve dolgoznak a cél érdekében.¹⁵¹

Kiemelt szerephez jutott az Astra kulturális egyesület, amely az államon kívül maga mellett érezhette az egyházak erőteljes támogatását is. 1936. május 22-én a balázsfalvi érsekség leiratban utasította lelkészeit, hogy vegyenek részt az egyesület hetvenöt éves évfordulójának ünnepein és támogassák erkölcsileg és anyagilag is azt.¹⁵² Az egyesület leghatékonyabb, leglelkesebb szervezői és támogatói között a lelkészeket is ott találhatjuk. Ők vállalták fel nagyon sok településen a tagtoborzást és a különféle rendezvények megszervezésének lebonyolítását, azaz rajtuk múltott – elsősorban a falvakban – az egyesület működése.¹⁵³ Kiválóak voltak az egyesület kapcsolatai az állami intézményekkel is, és közvetlenül vonták be tagjait a románosító akcióba. A Maros megyei prefektúrán belül működő visszarmánosító bizottság („Comitetul de Culturalizare”) például az egyesület nyárádszeredai szervezetét kérte fel, hogy „rámutasson a Nyárád menti egyházi jellegű szükségletekre is, egy erőteljes visszarmánosító akcióra

concentra toate energiile într-o solidară acțiune culturală, națională și socială sub egida sfint. noastre biserici, ca elementul românesc să se poată manifesta în condițiuni prielnice.”

149 Cionca személyesen is részt vett a térítéseken és maga is alkalmazta a verést. Lásd a magyarhermányi Bogdán Sándor esetét, akit először kézzel, majd bikacsokkal vert. Mát János: *A magyarhermányi református egyházközség története*. Gaál Mózes Közművelődési Társaság, Barót, 2004. 67. p.

150 *Jo.* 1935. V. évf. 169. sz. 5-6. p.

151 *Jo.* 1939. VIII. évf. 265. sz. 4-6. p.

152 *MDJ Mureș, Fo. J: Parohia greco-catolică Troița. nr. 811/ dos. 5 162. f*

153 *MDJ Mureș, Fo. J: Parohia greco-catolică Troița. nr. 448 dos. 85*

való tekintettel.¹⁵⁴ Nyárádgálfalván maga az Astra volt a vissza- és elrománosítás kezdeményezője, 10 000 lejt utalva ki a nyáradszeredai görög katolikus lelkeseknek e célra.¹⁵⁵

Oklánd járásban (Udvarhely megye) az 1934. november 29-én alakult Astra elnöke, a vissza- és elrománosító akció fő koordinátora és legharciasabb képviselője Macedon Cionca járásbíró volt¹⁵⁶, aki a járás szinte minden településén fiókszervezeteket hozott létre. Ezeknek elnökei a helyi román értelmiség köréből kerültek ki¹⁵⁷ és erőteljes propagandát kifejtve, aktívan támogatták a vissza- és elrománosító kezdeményezéseket. 1936-ban a járás Astra-titkára, Iuliu Mureşan így összegezte addigi tevékenységüket és távlati céljaikat: „Visszatértünk románságára minél több elveszett juhot és folytatni fogjuk mindaddig, amíg még lesznek ilyenek.”¹⁵⁸ 1935-től kezdődően Cionca kezdeményezésére az egyesület keretén belül először Oklándon, majd 1938-tól Vargyason (női részleg) Népfőiskolákat (Şcoala Țărănească Superioară) hoztak létre, ahol a mezőgazdasági, állattenyésztési, háztartási, egészségügyi ismerteken kívül román nyelvet, történelmet, földrajzot, vallásos ismereteket és énekeket is oktattak.¹⁵⁹ Az egyesület tevékenysége mögé felsorakozott a teljes román szellemi és tisztviselői réteg. Cionca szerint „a romanizmus ezen úttörői nélkül, papok, tanítók, jegyzők, orvosok és más tisztviselők, mindnyájan fanatizálódva a visszárománosítás nagy kérdésétől, nem lehetett volna semmit tenni.”¹⁶⁰ Az Astra egyesület székelőföldi jelenlétét egyértelműsíti, hogy elnöke, Iuliu Moldovan is folytatott olyan jellegű

154 ANDJ Mureş. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureş. nr. inv. 125. dos. 3051. 22. f. „[...] să arate necesitățile și de ordin bisericesc din Valea Nirajului, în vederea unei acțiuni intense de reromanizare.”

155 NyUELvt. lelt. sz. 187. 16. f. Az oklándi járáshoz tartozó Bibarcfalva és Kisbacon községekben az ASTRA 50.000-50.000 lejjel támogatta az ott épülő templom és paplakok építési költségeit. *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1938. VIII. évf. 245. sz. 6. p.

156 „Readucerea acestor frați înstrăinați la matcă formează punctul de onoare al programului nostru.” – Cionca beszédéből az ASTRA székelőföldi szerepéről. „Ezeknek az elidegenített testvéreknek a visszahozása a tömbbe képezi programunk becsületbeli pontját.” *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 181. sz. 4. p.; UEGYLvt. Vü. L. 2/205/1934 Balázs András, az udvarhelyi egyházkör esperese Cioncat nevezte meg a térítések fő irányítójának.

157 Uo. 1936. VI. évf. 184. sz. 26. p.

158 Uo. 1936. VI. évf. 181. sz. 6. p. „Am readus la românism cât mai multe oi rătăcite și vom continua aceasta atât timp cât mai există de aceasta.”

159 Uo. 1938. VIII. évf. 244. sz. 13-14. p. Az iskola létrehozásában Iuliu Moldovan ASTRA elnök segédkezett. Homoródszentmártonban és Homoródalmáson is működött ilyen jellegű iskola, de indulásuk időpontja ismeretlen. Az iskolák költségeit az ASTRA központi költségeiből fedezték.

160 Uo. „Fără acești pionieri ai românismului preoți, învățători, notari, medici și ceilalți funcționari, toți fanatizați de marea problemă a reromânizării, nu s-ar fi putut face nimica.”

biológiai kutatásokat, amelyeknek eredményei szerint az ott élő lakosság jelentős részének etnikai alaprétege román.¹⁶¹

Nem utolsósorban pedig néhány szóban említést kell tennünk a csendőrség szerepéről is. Közel járunk az igazsághoz, amikor azt állítjuk, hogy ez volt az elrománosító politika leghatékonyabb eszköze, amellyel rövid időn belül látványos sikereket lehetett elérni.¹⁶² Zotán Sándor homoródszentmártoni lelkész szerint „hiábavaló a szószéki szónoklás, a magánbeszélgetésben való biztatás”, mert „a csendőrszurony mindennél döntőbb.”¹⁶³

Az akció anyagi forrásai több csatornán keresztül érkeztek. A helyi állami szervek támogatásán kívül részt vállalt ebben a román szellemi elit is, akik hírnevük segítségével igyekeztek gyűjtéseket szervezni a Székelyföldön építendő templomok költségeinek fedezésére.¹⁶⁴ Szintén jelentős méretű és rendszeres anyagi támogatás érkezett a központi kormányzattól is. A marosvásárhelyi görög katolikus esperesség iratai között három, tanügyminisztériumtól érkező leirat is található, amelyekben egyenként 800 000 lejnyi pénz kiutalásáról értesít Csík, Háromszék, Maros, Udvarhely megyében templomépítésekre.¹⁶⁵ 1937 áprilisában a *Magyar Szó* tudósítása szerint Marosvásárhely Ideiglenes Bizottsága 50 000 lejt azzal a rendeltetéssel utalt ki a nyárádszeredai Astra egyesületnek, hogy „a székelység között kellő propagandát fejtsen ki a visszaramánosítás érdekében.”¹⁶⁶ Májusi számában újabb, hasonló rendeltetésű pénzküitalásról számolt be. Ekkor a megye vezetősége az Ősmarosszéki vagyonalapból 2 480 000 lejt osztott szét állami iskolák (1 680 000 lejt) és templomok (425 000 lejt görög katolikus, 375 000 görögkeleti) építésére, miközben kisebbségi iskolák és egyházak semmit nem kaptak.¹⁶⁷ Valer Oțetea, Csík megye prefektusa 1936-ban így nyilatkozott: „Minden anyagi és erkölcsi támogatást megadtunk a templomoknak, iskoláknak és művelődési intézményeknek, arra törekedvén, hogy jelentős segélyek legyenek előírva a községek, városok és megye költségvetésében ezeknek az intézményeknek. Anyagi segítséget adtunk a görög katolikus templomoknak és a megyei

161 Uo. 1936. VI. évf. 186. sz. 13. p.

162 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1753. 10. f. A Marosszentannai csendőrpáncsnok jelentése. „În comuna Curteni care este curată ungurească în cursul de 3 luni [...] am reușit după mai multe sfortări a obține terenul pentru construirea unei biserici greco-catolice [...]”; „Udvarfalva községben, amely teljesen magyar, három hónap alatt, többszöri kényszerítés után, sikerült területet szerezni egy görög katolikus templom építésére.”

163 UEGYLvt. Vü. L. 24/1506/1935

164 ANDJ Mureș. Fond: Parohia greco-catolică Troița. nr. inv. 448. dos. 51. 86. f.

165 ANDJ Mureș. Fond: Protopopiatul greco-catolic Târgu Mureș. nr. inv. 125. dos. 1776. 3., 8. f.

166 *Magyar Szó* 1937. XI. évf. 96. sz.

167 Uo. 1937. XI. évf. 110. sz.

Astra Egyesületnek.”¹⁶⁸ 1935-ben Udvarhely megyében Constantinescu javaslatára (ekkor még parlamenti képviselő) a megyei bizottság 500 000 lejt osztott szét templomépítésre,¹⁶⁹ 1938-ban pedig mint prefektus 3 360 000 lejt irányzott elő a megye és községeinek költségvetésében e célra.¹⁷⁰

168 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1936. VI. évf. 186. sz. 3. p. „Am dat tot sprijinul moral și material bisericilor, școalelor și instituțiilor culturale, stăruind să fie înscrise ajutoare importante în bugetele comunelor, orașelor și județului pentru aceste așezăminte. [...] Am acordat ajutoare materiale bisericilor gr. catolice și despărțământului județean al Asociației Astra.”

169 *Glas Românesc din Regiunea Secuizată*. 1935. V. évf. 159. sz. 2. p.

170 Uo. 1937. VII. évf. 212. sz. 5. p. A megye költségvetésében 900 000 lejt, a községekében pedig 2 460 000 lejt irányzott elő.

ADAM FRANCK (1639–1717) PÁLYAKÉPE¹ (2.)

Az erdélyi ágens

A források hiánya miatt az 1670-es évek számunkra „sötét évtized” Adam Franck életében. Az 1680-as években azonban már teljesen más karakterként tűnik elénk. Helyzetének és értékrendjének megváltozásában bizonyára jelentős szerepet játszott az, hogy egy befolyásos remonstráns családból választott magának feleséget. 1667-es levelében még méltatlankodva utasítja vissza a Kolozsvárt elhintett pletykát, hogy „egy gazdag özvegy egyedüli lányával” összeházasodott volna, és hogy az anyósa gazdagsága nem engedi, hogy feleségével hazaköltözzön. A híresztelésnek lehetett annyi tényszerű alapja, hogy Franck ekkor már ismerhette későbbi feleségét, a történet azonban az anyakönyvi források szerint elferdítve jutott el Kolozsvárra. A Ruud Lambour által elvégzett családfakutatás azt bizonyította, hogy a Verwout-családnak valóban lehettek rokoni kötődései a holland régensekhez: Dieuwertje egyik szülőjének a nagybátyja, Jan Jansz van Belmont például a Kelet-indiai Társaság (VOC) igazgatója, „bewindhebber” volt.² Még tanulságosabb, amit Franck későbbi titkára, Lodewijck van Saan állít naplójában előljárója feleségéről:

[94] Franck feleségének a neve Bikker volt, az ő barátai (családtagjai) közé tartoztak a Kennemerek is, így a leideni Carel Crusius úr is.

Kijelentéseivel Van Saan is túloz, de éppen ellenkező szándékkal, mint a kolozsvári intrikusok: a Hollandiában tekintéllyel övezett nevekkel ugyanis felettese presztízsét szeretné növelni. Az 1705-ben már közel 15 éve özvegy Franck

1 Jelen tanulmány nem születhetett volna meg *Ruud Lambour* holland művelődéstörténész önzetlen közreműködése nélkül.

2 Adam Franck családrájza Ruud Lambour kutatásának köszönhetően áll előttünk. Házasságkötése Dieuwertje (Debora) Verwout-val 1669. április 19-én volt az amszterdami városházán. Adam Franckot 1662. március 5-én regisztrálják az amszterdami remonstráns broederschaap tagjaként, Dieuwertje 1656. november 30-a óta volt ugyanennek a közösségnek a tagja, tehát innen régóta ismerhették egymást. Dieuwertje apját 1663. október 27-én temették el, tehát az anyja valóban özvegy volt. A levélbeli „anyós”, Janneke Boshuijsen temetése 1667. november 8-án volt a Westerkerkben, a házasságkötésre tehát csak majd másfél évvel az özvegy halála és több mint két évvel az 1667-es levél megszületése után került sor. R. Lambour *De Familie*, 116.